Liberaal Journaal

TOLERANTIE

De mate waarin afwijkend gedrag of afwijkende meningen in een samenleving worden toegelaten, wordt doorgaans aangeduid met de term tolerantie of verdraagzaamheid. Het begrip tolerantie komt van het Latijnse woord *tolerare*, wat letterlijk verdragen, uithouden of verduren betekent. Het in de democratische rechtsstaat belangrijke beginsel van non-discriminatie vloeit voort uit tolerantie. Individuen hoeven het niet met elkaars handelingen of uitingen eens te zijn of afwijkend gedrag of een afwijkende uiting te ondersteunen, ze hoeven deze slechts te tolereren, te verdragen. In feite zou tolerantie ook als aan iets met tegenzin ruimte bieden omschreven kunnen worden.

In deze editie van het *Liberaal Journaal* staat tolerantie centraal. Verschillende auteurs onderzoeken in hun bijdragen de betekenis van het begrip, zowel bezien vanuit de liberale ideologie als vanuit andere achtergronden. De invloed van sociale media op tolerantie wordt onderzocht en het recht op demonstratie wordt in het licht van verdraagzaamheid verdedigd.

Tolerantie is juist van belang als mensen fundamenteel van mening verschillen, juist als het schuurt is het van belang ook ruimte te laten voor afwijkende meningen. Daarnaast is er aandacht voor de tolerantie-paradox, in hoeverre moet er ruimte zijn voor tolerantie jegens intoleranten? Een vraagstuk waar ook filosofen zich al over hebben gebogen. Enkele liberale denkers die zich met uitingsvrijheid en tolerantie hebben bezighouden passeren in dit *Liberaal Journaal* met hun gedachtengoed kort de revue.

Joodse dienst in de Portugese synagoge in Amsterdam - Emanuel de Witte, 1680.

TeldersStichting

DIT IS VOOR MIJ HET WARE BEGINSEL DER VERDRAAGZAAMHEID; AAN IEDERE RICHTING DOET MEN ONRECHT, ZOLANG MEN WEIGERT IN HARE VERTEGENWOORDIGERS, MENSEN TE ZIEN

ALLARD PIERSON

TOLERANTIE IN NEDERLAND

door Fleur de Beaufort

Vrijheid en verdraagzaamheid zijn van oudsher waarden die door diverse historici aan Nederland worden gekoppeld. Voorheen werd tolerantie in ons land met name verbonden aan de relatieve godsdienst- en uitingsvrijheid die wij kende, de laatste decennia wordt hoog opgegeven over de tolerante houding in (medisch-) ethische kwesties, zaken als het homohuwelijk en ten aanzien van bijvoorbeeld ons drugsbeleid. In feite krijgt het begrip tolerantie daarmee een nieuwe invulling, niet zozeer het accepteren van afwijkende gedragingen of uitingen als wel een soort plicht tot een instemmende houding jegens allerlei nieuwe ontwikkelingen die aanvankelijk van de norm afweken, door onze voorouders nog als verwerpelijk werden beschouwd, maar geleidelijk gemeengoed worden.

'De vrijheid was hier grooter dan elders; zoo was […] de verdraagzaamheid', aldus typeert historicus Johan Huizinga Nederland's geestesmerk. 'Naarmate het merk van Calvijn flauwer zichtbaar werd, won als 't ware de groote tegenstrooming, die hier sinds de zestiende eeuw de geesten besproeid had, opnieuw terrein ten koste van de strenge confessiën. Men kan die tegenstrooming naar Erasmus noemen, als men wil. Men kan zelfs twijfelen, of zij in de vorming van den volksaard hoofd- of tegenstrooming is geweest. Zij beteekende een reeks van idealen, die voor Nederland's karakter bijzonder gewichtig zijn geworden: verdraagzaamheid, vredelievendheid, een zeer sterk en oprecht rechtsgevoel, afkeer van haarklooverij en van groote woorden, begeerte naar rust.' Opnieuw is Huizinga aan het woord, ditmaal in zijn schets over de Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw.

Het feit dat de ontstaansgeschiedenis van Nederland gepaard ging met strijd voor onafhankelijkheid jegens een vreemde overheerser en strijd voor religieuze vrijheid zal hebben bijgedragen aan de typering van de verschillende historici. Bovendien golden de Zeven Verenigde Nederlanden gedurende enige tijd als toevluchtsoord voor vrijdenkers uit allerlei hoeken van Europa en rolden drukpersen in de lage landen ijverig juist ook voor werken die elders in de ban waren gedaan. Het is zeker zo dat in de Republiek de tolerantie groot was, helemaal in vergelijking tot andere ons omringende landen. Toch is dit slechts een deel van het verhaal.

Al in 1579 werd in de overeenkomst van de Unie van Utrecht weliswaar bepaald dat niemand vanwege zijn geloof mocht worden vervolgd of bestraft, doch in de praktijk werd het – zeker in bepaalde gewesten – voor katholieken steeds moeilijker, zo niet onmogelijk, hun godsdienst te belijden. Aanvankelijk hadden Holland en Zeeland een persoonlijke (individuele) vrijheid van godsdienst opgenomen voor hun grondgebied, doch al snel was ook daar sprake van de voorkeur voor één godsdienst.

Van oudsher wordt bijvoorbeeld theoloog, filosoof en humanist Desiderius Erasmus (ong. 1466-1536) vereenzelvigd met de Nederlandse tolerantie, vanwege zijn pleidooien voor verdraagzaamheid. Erasmus legde weliswaar de basis van de tolerantiegedachte waar Nederlandse denkers als Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590) en Baruch de Spinoza (1632-1677) op voortborduurden, maar was zelf voorstander van een zeer beperkte vorm van tolerantie. Het ging Erasmus niet om tolerantie gebaseerd op individuele vrijheid, voor Joden wees hij elke vorm van tolerantie volledig af. Later kregen zowel Coornhert als Spinoza in eigen land met intolerantie en beperking van hun uitingsvrijheid te maken. Met name vanuit orthodox-kerkelijke hoek kregen zij vanwege hun denkbeelden het destijds nog zeer verwerpelijke etiket atheïst opgeplakt.

Zo kan ook raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) – politiek actief gedurende de tachtigjarige oorlog, oftewel de Nederlandse vrijheidsstrijd – op het eerste gezicht geroemd worden vanwege zijn pleidooien voor verdraagzaamheid en vrijheid in de strijd over de predestinatieleer tussen de Leidse hoogleraren Gomarus en Arminius. De volgelingen van Arminius – de remonstranten – eisten de vrijheid om af te wijken van de orthodoxe kerkleer, terwijl de volgelingen van Gomarus – de contraremonstraten – meenden dat de overheid alle gelovigen eraan moest houden juist de orthodoxe kerkleer getrouw te volgen. Van Oldenbarnevelt – zelf aanhanger van Arminius – meende dat de kerk op last van de wereldlijke overheid gedwongen kon worden beide stromingen toe te laten en gaf met de zgn. Scherpe Resolutie steden in Holland de ruimte dit af te dwingen. In de praktijk werd deze resolutie echter met name misbruikt jegens de contraremonstranten en leek Oldenbarnevelt tolerantie met harde hand op te willen leggen. Het zou uiteindelijk zelfs tot de executie van Oldenbarnevelt leiden.

In vergelijking tot andere Europese landen gold ons land wellicht lange tijd als uiterst tolerant, doch op die tolerantie is – met een beroep op een andere ons zo kenmerkende eigenschap – wel wat af te dingen. Tolerantie moest, als gevolg van de Nederlandse neiging tot vredelievendheid en zoals wij nu zouden zeggen tot 'polderen', niet leiden tot scherpslijperij. 'Alweder dat vermijden van het al te scherp omlijnde, zoo typisch voor het wezen van. dezen Staat. Het systeem,

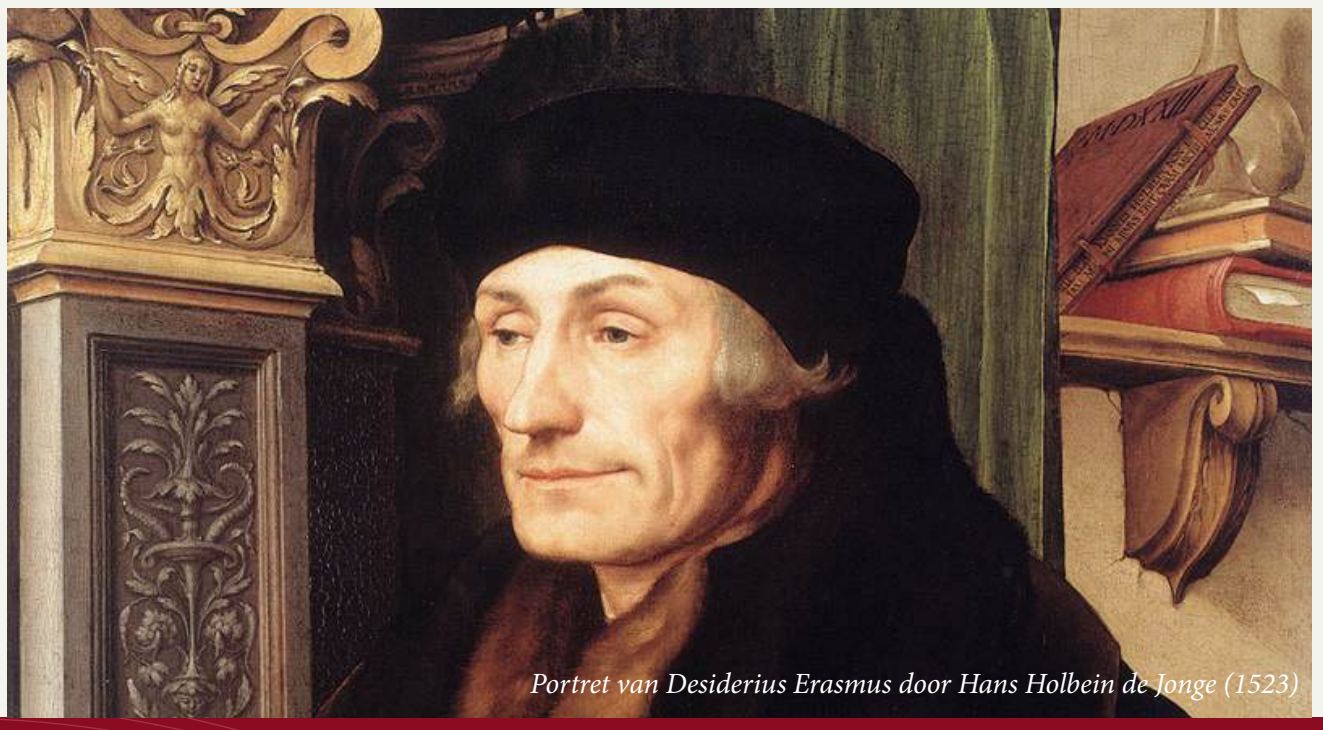

Portret van Desiderius Erasmus door Hans Holbein de Jonge (1523)

TOLERANCE ALWAYS HAS LIMITS - IT CANNOT TOLERATE WHAT IS ITSELF ACTIVELY INTOLERANT

SIDNEY HOOK

Portret van Willem III Koning der Nederlanden door Nicolaas Pieneman (1856)

dat de kerkelijke verhoudingen bepaalde, kon noch volledige godsdienstvrijheid noch principieele verdraagzaamheid heeten. Het was een praktijk, die met een oogje toedoen en af en toe eenige omkooping het lot van de gezindten, die buiten de officieele Kerk stonden, zeer dragelijk maakte', aldus Huizinga in zijn *De Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw.*

Religieuze strijd voltrok zich in de Nederlandse Republiek hoofdzakelijk tussen verschillende stromingen binnen het protestantisme. Voor andere religies gold – zeker in vergelijking tot andere landen – lange tijd een relatieve tolerantie. Echter opnieuw is dit slechts een deel van het verhaal. De katholieke eredienst werd bijvoorbeeld oogluikend toegestaan (al dan niet na betaling van een vergoeding aan de protestantse overheid), getuige ook de vele schuilkerken die in onze steden floreerden. Het zou echter nog lang duren tot katholieken (en andere geloofsovertuigingen) door de Nederlandse overheid en de publieke opinie op volstrekt gelijke voet met protestanten zouden worden behandeld en er werkelijk sprake was van tolerantie.

Pas in 1798 (kortstondig) en uiteindelijk in de negentiende eeuw werd met de grondwettelijke verankering van gelijkheid en uitingsvrijheid daadwerkelijk gepoogd tolerantie vorm te geven. Toen werd pas goed duidelijk op welke wijze het protestantse deel van ons land tegen katholieken aankeek. De liberale premier Thorbecke steunde de invoering van de bisschoppelijke organisatie in ons land, principieel en als logisch gevolg van de grondwet van 1848. Godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat waren daarin immers verankerd. Thorbecke kreeg te maken met omvangrijke maatschappelijke protesten uit protestantse hoek tegen deze 'onnationale' politiek. Deze strijd is bekend geworden als de Aprilbeweging van 1853 en zou voor Thorbecke de val van zijn eerste kabinet betekenen.

Lange tijd was de zo kenmerkende verzuiling in ons land de oplossing voor religieuze verschillen. Stabiliteit was gegarandeerd in een verder verdeeld land, niet in de laatste plaats omdat gevoelige onderwerpen bij voorkeur onbesproken bleven buiten de zuil. Het past bij de Nederlandse traditie van vredelievendheid, de afkeer van haarkloverij en de neiging tot verdraagzaamheid, die Huizinga reeds benoemde. Vandaag de dag zijn religie en uitingsvrijheid al lang niet meer de enige twistpunten waar tolerantie wordt verlangd van anderen. Juist ook ten aanzien van de toegenomen individuele keuzevrijheid en ruimte in medisch-ethische kwesties, moderne samenlevingsvormen en sinds kort ook de wijze waarop we, in het licht van nieuwe bevindingen, omgaan met tradities en onze geschiedenis wordt er druk gedebatteerd over tolerantie.

Daarbij lijkt tolerantie nogal eens door te slaan op een wijze die opnieuw afwijkende meningen ogenschijnlijk onmogelijk maakt. Daar waar de meerderheid abortus als een verworven recht ziet, een belangrijk element van individuele vrijheid voor vrouwen, lijkt de 'afwijkende' mening die kanttekeningen zet bij deze discussie met weinig verdraagzaamheid te worden bejegend. Ook voor mensen die – al dan niet op basis van hun religieuze overtuiging – moeite hebben met homoseksualiteit en transseksualiteit, lijken voor deze afwijkende mening op steeds minder verdraagzaamheid te mogen rekenen. De discussie rondom Zwarte Piet toont eenzelfde afname voor de ruimte waarop andere meningen nog geuit mogen worden.

Opnieuw kloppen we onszelf graag op de borst vanwege ons vermeende tolerante karakter. Nederland als land waar vrijheid heerst, vrijwel alles mogelijk is en wordt getolereerd. Maar hoe terecht is dit beeld – zowel vroeger als vandaag de dag – als er meningen, overtuigingen of gedragingen zijn die we niet alleen afkeuren, maar ook niet (meer) wensen toe te laten. Onder het mom van vrijheid en tolerantie wordt in feite de verdraagzaamheid in ons land in toenemende mate beperkt.

Fleur de Beaufort is historicus en wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. TeldersStichting.

IT IS THUS TOLERANCE THAT IS THE SOURCE OF PEACE, AND INTOLERANCE THAT IS THE SOURCE OF DISORDER AND SQUABBLING

PIERRE BAYLE

GEKWETSTHEID VERDRAGEN

door Klaas Dijkhoff

Waren het vroeger alleen kinderen die met angst en beven wachtten op de komst van Sinterklaas, dat geldt inmiddels ook voor een hoop volwassenen. Het is immers de periode waarin inmiddels de discussie over Zwarte Piet weer standaard losbarst. Een voorbeeld van een gesprek dat niet meer op normale toon gevoerd (b)lijkt te kunnen worden. Waarin verdraagzaamheid voor elkaars standpunten, of voor het níet hebben van een expliciet standpunt, ver te zoeken is. Waarin het concept verdraagzaamheid zelfs verwrongen wordt en gebruikt om die niet te hoeven tonen.

Wat een gesprek zou moeten zijn over de vraag hoe we onze tradities vormgeven, welke gevoelens mensen daarbij hebben en of we samen een nog mooier feest kunnen hebben als we in sommige omgevingen wat elementen aanpassen, is veranderd in een strijdtoneel. Een strijd waarin geen neutraliteit geaccepteerd wordt. Waarin de eigen gekwetstheid een vrijbrief is om anderen te beschuldigingen en hen motieven als racisme toe te dichten als men niet meteen de gekwetste het grootste gelijk van de wereld geeft en excuses aanbiedt.

Dit tragische fenomeen zien we niet alleen bij Zwarte Piet. Historische verwijzingen, meningen en zelfs al dan niet smaakvolle grappen liggen onder vuur. Een onwenselijke verkramping van onze maatschappij onder de noemer van politieke correctheid en identiteitspolitiek.

Het midden komt niet aan het woord, je moet gelijk een kant kiezen. Op deze manier zijn het de extreme flanken die de discussie kapen. Zij kapen dat omdat zij in het gunstige geval zelf onverdraagzaam zijn en niet aangesproken worden op hun verantwoordelijkheid in de samenleving om verdraagzaamheid te tonen. In het ongunstigste geval verwijten zij anderen onverdraagzaam te zijn omdat ze niet dezelfde mening hebben. Het feit dat men zelf gekwetst is voert men aan als kwade intentie van de anderen. ‘Ik ben gekwetst en wie dat niet wegneemt verdraagt mij niet.’

Terwijl de deugd of zelfs burgerplicht van verdraagzaamheid betekent dat de gekwetste veel moet verdragen. Dat je leert omgaan met het feit dat je in een vrije samenleving gekwetst kunt worden, dat je tegen een stootje kunt en dat verdraagt. Je hebt natuurlijk het recht je gekwetst te voelen, maar dat je je gekwetst voelt geeft je verder geen rechten. Verdraagzaamheid betekent dat je het in al je gekwetstheid verdraagt. Niet dat je de ander onverdraagzaam noemt en eist dat je niet gekwetst wordt. Je gekwetstheid is geen bewijs van schending van verdraagzaamheid. Je hoeft natuurlijk niet lijdzaam toe te kijken, je hebt de vrijheid en de mogelijkheid jouw mening ernaast te leggen. Je mag aangeven dat je gekwetst bent en de ander vragen of die dat beseft. In een verdraagzaam en vrij land is de kans groot dat er rekening mee gehouden wordt.

In een vrij land verdragen we veel. Dingen die we zelf onzin vinden, waar we geen behoefte aan hebben, die ons wellicht zelfs kwetsen. Hoe pijnlijk het ook kan zijn, hoe terecht het ook kan zijn als we meer rekening houden met iets of zelfs een traditie aanpassen: de gekwetstheid van een kleine groep, maar ook die van een grote groep, kan niet leidend zijn voor wat in ons land wel en niet kan.

Klaas Dijkhoff is fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer.

Sinterklaasintocht Alkmaar | Photos by D. Shutterstock

Catharijne Convent Utrecht | Museum Catharijne Convent

VERDRAAGZAAMHEID

door Kees van der Staaij

Nederland is een land van monitors. Of het nu gaat om duurzaamheid, integriteit of veiligheid, het wordt met een monitor in de gaten gehouden. Maar hoe staat het eigenlijk met onze verdraagzaamheid? Ik ben nog geen verdraagzaamheidsmonitor tegengekomen. Toch zou het interessant zijn juist op dit punt de thermometer eens in onze samenleving te steken. Hoe staat het eigenlijk met onze verdraagzaamheid en wat zijn hierbij onmisbare ijkpunten?

Verdraagzaamheid is onmiskenbaar een belangrijke karaktertrek in de Nederlandse cultuur en geschiedenis. De Unie van Utrecht bepaalde al in 1579 dat niemand vanwege zijn religie mocht worden vervolgd of bestraft. We zijn wat dat betreft met elkaar door schade en schande wijs geworden. We gaan elkaar niet meer te lijf als we het radicaal met elkaar oneens zijn. Ook is overheidsdwang en strafrechtelijke vervolging in gewetenszaken ongepast. Toch bekruipt me soms het gevoel dat de door veel strijd vergaarde wijsheid aan het wegsijpelen is. In politiek en samenleving is met name de omgang met seksuele diversiteit een lakmoesproef geworden.

Het lijkt erop dat in de Grondwet een nieuwe zorgplicht voor de regering is geslopen: opvattingen over seksualiteit zijn een voorwerp van aanhoudende zorg van de regering. In opdracht van het kabinet ontwikkelde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) zelfs een meetlat voor de opvattingen van burgers. Wie zich uitspreekt voor afschaffing van het homohuwelijk is volgens het SCP inmiddels van de verkeerde kant, terwijl veel liberalen rond het jaar 2000 nog bedenkingen hadden bij het homohuwelijk. De vrijheden van meningsuiting, godsdienst en onderwijs zijn niet langer een vanzelfsprekend hitteschild rond de private sfeer tegenover opvattingen van de meerderheid. En dat is paradoxaal genoeg aan de orde in een rechtsstaat met christelijke wortels.

De bescherming van de private sfeer, zowel voor individuen als collectieven, is in de geschiedenis van het liberalisme een hoeksteen. De politiek filosoof John Locke verwoordde dit krachtig in zijn bekende *Brief over tolerantie* (1685). De brief werd overigens tijdens zijn Hollandse ballingschap in Gouda gedrukt omdat de grond Engeland te heet onder de voeten werd. Locke benadrukte op grond van Bijbelteksten dat (godsdienstige) overtuigingen zich niet met geweld laten afdwingen. Het is niet alleen onmogelijk, maar het kan de samenleving ook onleefbaar maken. Zijn pleidooi heeft ook een seculariserende samenleving veel te zeggen. Het betekent bijvoorbeeld dat de overheid evenmin aan moderne meerderheidsopvattingen een juridische superstatus mag geven die private vrijheden beknelt.

Aansprekend in de brief van Locke vind ik waar hij de grens voor verdraagzaamheid trekt. Naast het afzien van geweld is voor hem een kernvraag of burgers een basale loyaliteit hebben aan de (politieke) gemeenschap waarin zij leven. Kunnen we elkaar vertrouwen of is er sprake van een dubbele agenda? Als onderdanen het gezag van de sultan in Constantinopel of de paus in Rome in wereldse zaken hoger aanslaan dat dat van de overheid, zo stelde Locke, heeft de samenleving een fundamenteel probleem. Dat is ook precies het punt waarover de Tweede Kamer vandaag zorgen heeft over salafisme en buitenlandse financiering. Van burgers mogen we een basale loyaliteit aan de democratische rechtsorde verwachten. Met dat perspectief van Locke zijn grote ongemakken niet ineens verdwenen. Dat kan ook niet, want verdraagzaamheid werkt pas wanneer het spannend wordt. We voorkomen wel dat verdraagzaamheid steeds verder wordt uitgehold door fixatie op bepaalde grondrechten.

In aansluiting op de tentoonstelling in het Catharijneconvent kan ik een uitstapje naar de Biblebelt niet laten. Welke kritiek je ook op de Biblebelt kunt leveren, het gebied staat niet bekend om oproer, vernieling en gebrek aan gemeenschapszin. Toch wil ik niet eindigen in de Biblebelt als voorbeeld voor de nog te ontwikkelen verdraagzaamheidsmonitor. De diepste bron voor verdraagzaamheid vind ik in de Bijbel zelf. Als God het met een ieder van ons, met al onze persoonlijke gebreken, zonden en onhebbelijkheden, nog blijft uithouden, hebben we dan niet voldoende reden om elkaar ook te blijven verdragen?

Kees van der Staaij is Tweede Kamerlid en fractievoorzitter van de SGP.

IF WE EXTEND UNLIMITED TOLERANCE EVEN TO THOSE WHO ARE INTOLERANT, IF WE ARE NOT PREPARED TO DEFEND A TOLERANT SOCIETY AGAINST THE ONSLAUGHT OF THE INTOLERANT, ...

DE BEPERKTE TOLERANTIE VAN JOHN LOCKE

door Patrick van Schie

In de liberale canon van verhandelingen over verdraagzaamheid neemt een publicatie van de Engelse denker John Locke een vooraanstaande plaats in. Soms wordt Locke zelfs gepresenteerd als de grondlegger van de liberale verdraagzaamheid. Die roem heeft hij te danken aan een lange brief die hij schreef in 1689 terwijl hij in de Nederlandse Republiek verbleef: *A Letter Concerning Toleration*.

Locke's tolerantie betrof de geloofsvrijheid. Hoewel hij in andere opzichten met recht als een vroege Verlichtingsdenker wordt beschouwd, produceerde hij inzake geloofsvrijheid eerder een nabrander in de zestiende-/zeventiende-eeuwse periode welke in het teken van de godsdienstoorlogen stond. Locke riep in zijn brief de gezagsdragers op niet langer burgers te vervolgen, te folteren of te doden vanwege een afwijkend geloof. Hij vroeg zich af waarom de gezagsdragers wel hoererij, fraude en kwaadaardigheid toestonden, die toch meer afbreuk deden aan de glorie van God en aan de zuiverheid van de kerk 'than any conscientious Dissent from Ecclesiastical Decisions, or Separation from Publick Worship'.

Kern van Locke's betoog was dat mensen niet door dwang en foltering maar slechts door innerlijke overtuiging tot het (juiste) geloof kunnen komen. Het burgerlijk bestuur kan en mag zich niet met geloofszaken bezighouden. God had ook nooit de zorg voor iemands zieleheil aan de ene mens over de andere verleend. Evenmin kan dit onderdeel uitmaken van een 'sociaal contract' (de theorie waarop Locke het staatsgezag fundeerde), want 'no man can so far abandon the care of his own Salvation, as blindly to leave it to the choice of any other, whether Prince or Subject, to present him what Faith or Worship he shall embrace'.

Bovendien, meende Locke: tot welke kerk iemand behoort is een zaak van vrije toe- en uittreding. De kerk is een vrijwillige gemeenschap, terwijl kerken over elkaar geen gezag kunnen uitoefenen. Niemand kan zich voorts aanmatigen meer kennis over Gods wil te hebben dan enig ander persoon. 'The one only narrow way which leads to Heaven is no better known to the Magistrate than to private Persons, and therefore I cannot safely take him for my guide, who may probably be as ignorant of the way as my self, and who certainly is less concerned for my Salvation than I my self am.'

Deze laatste passage bevat een aspect dat iemand als bijvoorbeeld John Stuart Mill later zou uitbouwen tot een algemeen adagium voor liberalen: iemands eigen keuze is beter *omdat* het zijn eigen keuze is. Maar Locke beperkte als gezegd zijn redenering tot geloofskwesties. Locke's betoog bevat echter nóg een beperking, die ernstig afbreuk doet aan zijn verdraagzaamheid. Hij vond dat ten aanzien van drie groepen burgers geen tolerantie moest worden betracht.

De belangrijkste daarvan, zowel getalsmatig als gelet op de Britse politieke context van 1689, omschreef hij als 'any Sect that teaches expressly, and openly, that men are not obliged to keep their Promise; that Princes may be dethroned by those that differ from them in Religion; or that the Dominion of all things belongs only to themselves. […] What else do they mean, who teach that Faith is not to be kept with Hereticks.' De 'secte' waarop Locke doelde waren de roomskatholieken. Locke verdedigde in 1689 de Glorious Revolution, tijdens welke de protestantse Nederlandse stadhouder Willem III zojuist de Britse troon had veroverd op zijn katholieke schoonvader James II. Katholieken werden door de volgelingen van William and Mary, waartoe Locke behoorde, als aartsvijanden beschouwd.

Evenmin hoefden moslims en atheïsten tolerant te worden bejegend, aldus Locke. Ten aanzien van de in aantal toen nog minieme minderheid van (openlijke) atheïsten redeneerde hij: 'Promises, Covenants, and Oaths, which are the Bonds of a Humane Society, can have no hold upon an Atheist. […] those that by their Atheism undermine and destroy all Religion, can have no pretense of Religion whereupon to challenge the Privilege of Toleration.'

Deze laatste zin is mede veelzeggend omdat Locke verdraagzaamheid dus niet als een burgerrecht zag maar als een gunst die door de overheid werd toegekend. Vooral hierom en omdat Locke uitsluitend verdraagzaamheid tussen protestanten onderling predikte, zouden liberalen deze Engelse denker niet meer dan een bijrol in de vestiging van ware verdraagzaamheid behoren toe te kennen.

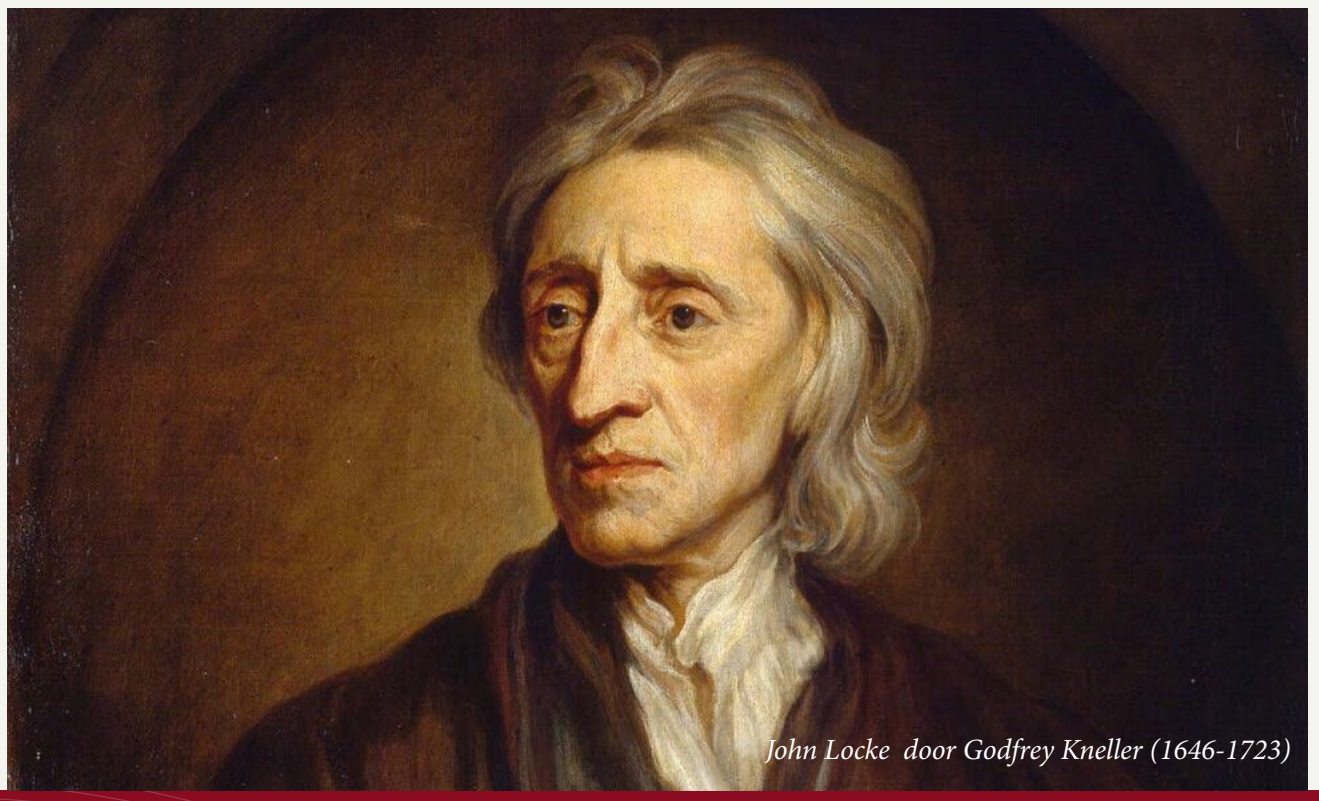

John Locke door Godfrey Kneller (1646-1723)

Patrick van Schie is historicus en directeur van de TeldersStichting.

FILOSOFEN OVER TOLERANTIE

Baruch de Spinoza

door Fleur de Beaufort

Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590)

De zestiende-eeuwse Nederlandse denker en publicist Coornhert kan gezien worden als één van de eerste voorvechters van verregaande godsdienst- en uitingsvrijheid. Hij was niet alleen voorstander van tolerantie tussen de verschillende religies, maar pleitte ook voor de scheiding van kerk en staat. Religie was een zaak van het individu, aldus Coornhert en kon dus niet door een overheid worden afgedwongen. De overheid diende er slechts op toe te zien dat mensen hun geloof in vrijheid konden belijden. Welk geloof het 'juiste' was konden mensen in de ogen van Coornhert niet beslissen, dat kon alleen God. Terwijl tijdgenoten meenden dat gewetensvrijheid alleen maar tot onrust zou leiden in de samenleving, was Coornhert overtuigd van het tegendeel. Juist de vervolging van andersdenkenden zorgde voor onrust. Voor Coornhert ging gewetensvrijheid verder dan religie, het stond gelijk aan volledige vrijheid van meningsuiting. De overheid mocht slechts ingrijpen in de gewetensvrijheid als de openbare orde in het gedrang kwam. Deze stellingname was in de zestiende eeuw overigens wel problematisch, daar bijvoorbeeld katholieken in Holland als verstoorders van de openbare orde werden gestraft zodra zij hun religie uitdroegen. Ook Coornhert zelf kreeg te maken met een publicatieverbod vanwege verstoring van de openbare orde, toen hij probeerde de mensen uit hun onwetendheid te verheffen door zijn argumenten op toegankelijke wijze te berde te brengen.

Baruch de Spinoza (1632-1677)

Verlichtingsdenker Spinoza – eveneens van Nederlandse origine – was net als Coornhert voor vergaande gewetensvrijheid en een scheiding van kerk en staat. Spinoza was voor een radicale scheiding tussen godsdienst en politieke macht, waarbij de kerk zich afzijdig diende te houden van de staat, terwijl de staat de speelruimte van de kerk bepaalde. Religieuze leiders misbruikten, aldus Spinoza, hun ambt en daarmee gepaard gaande macht meer dan eens om de individuele gewetensvrijheid geweld aan te doen. Ook werd religie misbruikt om tweedracht te zaaien en de bevolking in bedwang te houden.

Evenals Coornhert zag Spinoza religie als een zaak van het individu. Ieder mens moest in volledige vrijheid invulling kunnen geven aan zijn geloof, zich zelfstandig een voorstelling van God kunnen maken en zelf een interpretatie van de Bijbel kunnen kiezen. Spinoza trok een duidelijke grens tussen de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van handelen. Indien de uitingsvrijheid wordt gebruikt – of ze men wil misbruikt – om mensen aan te zetten tot daden die de openbare orde en veiligheid in gevaar brengen. Opruiing is dus niet toegestaan.

John Stuart Mill (1806-1873)

De Britse filosoof Mill publiceerde met zijn werk *On Liberty* een van de bekendste verdedigingen van individuele vrijheid. De uitingsvrijheid is voor Mill vrijwel onbeperkt, terwijl de handelingsvrijheid een grens vindt in het beroemd geworden schadebeginsel. Conform dit beginsel is het 'enige doel waartoe het de mensheid is toegestaan, hetzij individueel, hetzij gemeenschappelijk, om inbreuk te doen aan de handelingsvrijheid van een van haar leden ligt in zelfbescherming. Dat het enige doel waartoe macht rechtmatig kan worden uitgeoefend jegens een lid van een beschaafde gemeenschap, tegen zijn wil, erin ligt om schade aan anderen te voorkomen. Zijn eigen heil, hetzij lichamelijk, hetzij moreel, is niet een toereikende waarborg. Hij kan niet rechtmatig worden gedwongen om iets te doen of te laten omdat dat beter voor hem zal zijn, omdat het hem gelukkiger zal maken, omdat het, in de ogen van anderen, wijs zou zijn om dat te doen, of zelfs juist.' Mill beperkt de uitingsvrijheid op een soortgelijke wijze als Spinoza door te stellen dat uitingen die aanzetten tot handelingen die de openbare orde en veiligheid schaden ontoelaatbaar zijn. Met verve verdedigt Mill de ruimte voor uitingen die tegen de gangbare mening van de meerderheid in gaan of uitingen die als beledigend ervaren kunnen worden.

Karl Popper (1902-1994)

In het eerste deel van zijn werk *The Open Society and its Enemies* formuleerde de Oostenrijkse denker Karl Popper de tolerantie-paradox. Onbeperkte tolerantie, zelfs met de intoleranten, leidt uiteindelijk onherroepelijk tot het verdwijnen van tolerantie. '[…] als we niet bereid zijn een tolerante samenleving te verdedigen tegen de aanvallen van de intolerante medemens, dan zal de tolerante mens te gronde gaan, en met hem de tolerantie.' Dat betekende, aldus Popper, geenszins dat allerlei intolerantie meningen direct onderdrukt moeten worden, ze kunnen immers ook met rationele argumenten bestreden worden. Pas als rationele argumenten niet (meer) helpen tegen de intoleranten kan ingrijpen nodig zijn. Hoewel John Rawls in zijn boek *A Theory of Justice* stelt dat in een rechtvaardige samenleving ook jegens intoleranten enige tolerantie betracht dient te worden, gaat het recht op zelfbehoud van de samenleving uiteindelijk boven deze tolerantie.

Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

WHY THEN SHOULD TOLERANCE, AS FAR AS THE PUBLIC SENTIMENT IS CONCERNED, EXTEND ONLY TO TASTES AND MODES OF LIFE ...

NIEMAND HEEFT DE WAARHEID IN PACHT

door Cornélie Berger-Richert

Wij Nederlanders zien onszelf graag als een tolerant volk. Wij hebben immers al jaren een wereldberoemde canal pride, we vinden het goed dat prostituees in onze hoofdstad openlijk voor de ramen zitten en de verkoop van wiet en hasj wordt gedoogd. Het hele idee van gedogen zelf – feitelijk toestaan wat niet mag – zien wij als het summum van tolerantie. Daarbij lijken we een hele beperkte bijna kinderlijke definitie van tolerantie (of verdraagzaamheid) te hanteren, die neerkomt op het al dan niet oogluikend toestaan wat van onze (groot)ouders in de 'bekrompen' jaren 50 niet mochten.

In werkelijkheid is de betekenis van tolerantie natuurlijk veel breder. Verdraagzaamheid stoelt op de gedachte dat niemand de waarheid in pacht heeft en dat daarom niet aan anderen kan worden opgelegd hoe te denken en te leven. Door afwijkende geluiden toe te staan – ook als ze 'shock, offend en disturb' – worden mensen bovendien uitgedaagd om hun eigen denkbeelden zo nu en dan tegen het licht te houden en wordt – als het goed is – vooruitgang in het denken geboekt. Tolerantie kan dan ook worden omschreven als de bereidheid *anders*denkenden te verdragen. Niet het verdragen van iets waar je het eigenlijk al mee eens bent. Dat is immers geen kunst. De meesten van ons voelen niet dat ze homo's hoeven te 'verdragen'. 'Verdragen' of 'tolereren' impliceert dat het schuurt.
Dat laatste wordt nogal eens uit het oog verloren. Natuurlijk, de veelal orthodox-protestantse prominenten die begin dit jaar de Nashville-verklaring ondertekenden, kunnen erop worden aangesproken dat ze zich verdraagzamer moeten opstellen ten opzichte van homoseksuelen en transgenders. Maar andersom geldt ook dat 'wij' (de seculiere, liberale meerderheid) moeten tolereren dat er mensen zijn die hier anders over denken. Ook als deze mensen in onze ogen zelf intolerant zijn.

Een recenter voorbeeld is het bericht in *NRC Handelsblad* van 10 september jl. dat kinderen op salafistische moskeescholen te horen krijgen dat mensen met een ander geloof of levensovertuiging de doodstraf verdienen. Zolang dergelijke ideeën alleen in het informele onderwijs worden verkondigd (of dit zo is, is een tweede), valt dit onder het recht dat een ieder heeft om zijn kinderen op te voeden zoals hem of haar goeddunkt. Tolerantie hoeft niet wederkerig te zijn.

Moeten intoleranten dan altijd worden getolereerd? Zit er geen grens aan wat 'wij' van andersdenkenden moeten verdragen? Zeker. Ook een open, liberale samenleving heeft een recht op zelfbehoud dat het beginsel van tolerantie kan overstijgen. Een maatschappij die te tolerant is ten opzichte van ondemocratische, onliberale en intolerante onderstromen kan uiteindelijk zijn democratische, liberale en tolerante karakter verliezen. Maar voordat op grond daarvan een uiting of vergadering wordt verboden, moet die dreiging wel reëel zijn. Anders ondermijn je zelf, door je eigen handelen, de open samenleving.

Overigens moet er ook voor worden gewaakt het begrip 'verdraagzaamheid' te ruim te maken. Zoals wanneer onder tolerantie niet meer alleen wordt verstaan het 'verdragen' van andersdenkenden en het erkennen van ieders recht op zelfbeschikking, maar ook het afschermen van andersdenkenden (en/of hun cultuur, geloof etc.) tegen critici, tot aan het smoren van die kritiek zelf. Dan wordt 'verdraagzaamheid' een instrument om mensen de mond te snoeren en de vrijheid van meningsuiting te beknotten. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer religie- of cultuurkritiek wordt gestaakt zodra deze als 'kwetsend' wordt ervaren. De vrijheid van meningsuiting houdt uitdrukkelijk ook het recht in te kwetsen – en domme dingen te zeggen.

Als de term zo verkeerd begrepen wordt, wat voegt de notie van verdraagzaamheid dan eigenlijk toe? Ik zou willen zeggen: de gedachte dat je heftig van mening kunt verschillen, maar elkaar uiteindelijk als mens respecteert. Kortom wat Engelsen zo mooi omschrijven als 'agree to disagree'. Je kunt het afkeurenswaardig vinden als vrouwen een boerka dragen maar dat betekent nog niet dat je iedere vrouw in boerka op straat hierop moet aanspreken. Voor alles is er een juist moment en een juiste plaats. Maar dan mogen de spreekwoordelijke degens ook, zonder zelfcensuur, in alle hevigheid worden gekruist.

Cornélie Berger-Richert is in het verleden als wetenschappelijk medewerker verbonden geweest aan de TeldersStichting. Tegenwoordig werkt zij als (toegevoegd) notaris.

... WHICH EXTORT ACQUIESCENCE BY THE MULTITUDE OF THEIR ADHERENTS?

JOHN STUART MILL

Gay Pride Parade Amsterdam | Worldpics Shutterstock

WIE TOLERANT WIL ZIJN, MOET WEL EERST IETS AFKEUREN

door Niek Kok

Tolerantie is een waardevol beginsel van een liberale ethiek. Maar het heeft een veelvuldig miskende betekenis. Vaak wordt Nederland een tolerant land genoemd. Euthanasie, softdrugs, het homohuwelijk: veel Nederlanders gaan er prat op hoe tolerant we met al deze zaken omgaan. Voorstanders van ruime mogelijkheden voor euthanasie, het huidige softdrugsbeleid en erkenning van homorechten noemen zichzelf maar al te graag tolerant. 'Tolerantie' is echter een volstrekt verkeerde omschrijving van de positie van iemand die deze zaken een warm hart toedraagt.

Tolerantie betekent immers iets moeten dulden, verdragen, gedogen, uitstaan of verduren. Kortom: tolereren is in de meest basale zin van het woord dat iets wordt afgewezen, afgekeurd of verworpen – maar dat het desondanks geaccepteerd wordt. Als iets getolereerd wordt, dan is dat iets een last. Een last die weliswaar verdragen wordt, maar een last niettemin. Je kunt, met andere woorden, niet iets tolereren als je dat niet eerst afwijst.

Al te vaak wordt het woord 'tolerantie' tegenwoordig gebruikt als synoniem van 'aanmoediging', 'ondersteuning' of 'toejuiching'. Maar als een persoon stelt dat hij iets prachtig vindt, dat hij erg enthousiast over iets is, dan is het vreemd als hij daarvan zegt dat hij het *daarom* verdraagt. Als je iets prachtig vindt, dan verdraag je dat niet, maar dan juich je dat toe. Zeggen dat je iets tolereert volgt niet logisch als dat iets positief wordt geëvalueerd. In de subtekst van het woord tolerantie zit dan ook een zweem van 'desondanks' of 'toch': je vindt iets vervelend en *desondanks* laat je het gaan. Neem het voorbeeld van een vrouw van wie de buren net een trampoline hebben aangeschaft waar hun kinderen dagelijks op springen, met veel kabaal als gevolg. De vrouw heeft last van het lawaai als zij buiten wil zitten – *desondanks* besluit zij om het te *tolereren*. Dat doet zij niet omdat ze de situatie prettig vindt, maar bijvoorbeeld omdat ze het belangrijk vindt dat de kinderen kunnen spelen.

Er lijkt in eerste instantie een positieve communicatieve lading uit te gaan van uitspraken als 'Nederland is een tolerant land'. Maar de onbedoelde subtekst is dat er in Nederland een hoop wordt afgekeurd, maar *toch* verdragen wordt. Softdrugs zijn bijvoorbeeld verboden, maar gebruik wordt toch getolereerd. Iemand die pleit voor tolerantie van softdrugs heeft in feite dezelfde grondhouding als tegenstanders van het legaliseren van softdrugs. Softdrugs zijn verwerpelijk, zeggen beide partijen. Maar die eerste persoon besluit om softdrugsgebruik te accepteren *hoewel* hij dat gebruik verwerpt.

Wie zegt homoseksuelen te tolereren, zegt in feite dat zijn grondhouding ten opzichte van homoseksuelen zo negatief is dat hij hen als een last ervaart of dat iets hun levensstijl hem niet aanstaat, maar dat hij er desondanks voor kiest om zich niet met hen te bemoeien en hen hun gang te laten gaan. Nederland tolerant noemen voor homoseksuelen betekent dan ook zoveel als stellen dat homoseksualiteit eigenlijk verwerpelijk is, maar dat we het maar toelaten.

Tolerantie is belangrijk in een samenleving waarin mensen met verschillende opvattingen zullen moeten samenleven. Maar tolerantie heeft ook grenzen. Hier dient zich de vergelijking aan met iemand die alcohol tot zich neemt. Het lichaam kan een bepaalde hoeveelheid alcohol tolereren. Maar het kan niet teveel alcohol verdragen. Wie bejubelt dat Nederland het tolerantste land op aarde is, gaat al te vlug voorbij aan de notie dat dit betekent dat Nederlanders een hele hoop hebben te pikken.

Niek Kok is promovendus in de medische ethiek aan het Radboud Universitair Medisch Centrum.

LET THEM STAND UNDISTURBED AS MONUMENTS OF THE SAFETY WITH WHICH ERROR OF OPINION MAY BE TOLERATED WHERE REASON IS LEFT FREE TO COMBAT IT

THOMAS JEFFERSON

HET DEMONSTRATIERECHT IS ER NIET OM SELECTIEF IN TE SHOPPEN

door Maartje Schulz

Kick Out Zwarte Piet die demonstreert tijdens de Sinterklaasintocht, anti-abortus-activisten die voor een abortuskliniek staan, en Pegida die telkens pal tegenover een moskee wil demonsteren. 'Moet dat nu echt op dát moment en op díe plek?' Het antwoord: ja, dat moet kunnen. Juist als het schuurt is het van belang dat de staat het demonstratierecht hoog houdt. Het recht om te demonstreren staat namelijk per definitie onder druk van mensen die zich aan een demonstratie storen.

Want demonstreren doe je doorgaans niet als iedereen het al fijn met je eens is. Nee, je demonstreert als je meent dat jouw positie wordt miskend door de maatschappij of politiek. Het is dan ook niet vreemd dat er vaak verzet is tegen groepen die willen demonstreren; ze gaan immers vaak tegen de stroom in. Om ook de uitingsvrijheid van mensen met onwelgevallige meningen te beschermen, is het demonstratierecht van belang. Zonder demonstratierecht kunnen minderheidsstandpunten de kop in worden gedrukt. En als er geen minderheidsstandpunten kunnen worden ingenomen is er geen vrijheid, maar een zogenoemde tirannie van de meerderheid.

Het is ook logisch dat demonstranten een plek uitkiezen waar ze impact hebben. Voor een anti-Zwarte-Piet-activist is dat bij de intocht. Als je tegen de Islam wilt demonstreren, doe je dat het liefst bij een moskee. Tegen abortus? Dan ga je naar een abortuskliniek. Als je dan naar een achteraflocatie wordt gestuurd, kun je in feite je recht niet halen, want niemand van belang die je ziet. Juridisch gezien werkt het ook zo: in principe hebben demonstranten het recht om zelf de plaats en het tijdstip van hun betoging te kiezen. Op autoriteiten rust de inspanningsverplichting om een demonstratie plaats te kunnen laten vinden binnen gezichts- en geluidsafstand van het object waartegen zij zich richt.[1]

Dat is niet altijd prettig voor de toehoorder. Iemand die naar een abortuskliniek gaat, zit waarschijnlijk niet te wachten op protestborden met een foetus. Maar bij een functionerende democratie, waar diverse opinies kunnen leven, hoort ook een weerbare burger die het kan accepteren dat er andere opvattingen zijn dan die hij of zij zelf heeft. Ook al zijn die opvattingen voor diegene schokkend, kwetsend of verontrustend.

Het wordt natuurlijk een ander verhaal als een activist de toegang tot een abortuskliniek blokkeert of na een duidelijk 'laat me met rust' iemand toch hinderlijk blijft volgen, of zelfs iemand zou bedreigen. Dan raak je aan juridische grenzen. Maar demonstreren mag, en iemand aanspreken ook.

Helaas wordt het demonstratierecht meestal niet op deze fundamentele manier benadrukt in het publieke debat. Demonstreren lijkt vooral heilig als het iemands eigen doel ondersteunt, en wat minder als het een doel betreft waar diegene het mee oneens is. Voorstanders van KOZP bepleiten luidkeels hun demonstratierecht, maar doen vaak niet hetzelfde voor Pegida. Lilliane Ploumen loopt zelf graag mee in een vrouwenmars, maar gunt anti-abortus activisten niet dat ze bij een kliniek van hetzelfde demonstratierecht gebruik kunnen maken.

Uit onderzoek van Het College voor de Rechten van de Mens blijkt ook dat Nederlanders hun steun voor het laten plaatsvinden demonstratie laten afhangen van het gegeven of zij het doel van de demonstratie steunen. Zo vond 69 procent van de ondervraagden een demonstratie van docenten in het basisonderwijs (zeer) acceptabel en vond nagenoeg hetzelfde percentage, te weten 68 procent, de geplande demonstratie tegen Zwarte Piet in Dokkum (zeer) onacceptabel.

Dit staat natuurlijk haaks op het principe dat het al dan niet toestaan van een demonstratie niet gebaseerd mag zijn op de inhoud van een demonstratie. In Nederland kan de burgemeester een demonstratie slechts beperken op drie gronden: ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden. Dat laatste criterium wordt overigens vaak te licht bezien, zo concludeerde de Nationale Ombudsman in 2018. Hij kwam tot de conclusie dat de overheid 'risicomijdend' gedrag vertoont.

WHILE AN INTOLERANT SECT DOES NOT ITSELF HAVE TITLE TO COMPLAIN OF INTOLERANCE, ITS FREEDOM SHOULD BE RESTRICTED ...

Dat risicomijdende gedrag kun je herkennen als een politicus of burgemeester zoiets zegt als: 'Het demonstratierecht is heel belangrijk, maar…'. Dan weet je vaak al hoe laat het is.

Het roept de vraag op: zijn er nog mensen fundamenteel vóór het demonstratierecht, ook al komt het niet goed uit of hebben ze een hekel aan de ideologie van de demonstranten? Het demonstratierecht is er namelijk niet om selectief in te shoppen.

Maartje Schulz is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

1. Dat concluderen rechtsgeleerden Berend Roorda en Jan Brouwer, in het artikel 'Demonstratievrijheid en bufferzones bij abortusklinieken' (2019), te vinden op openbareorde.nl

EEN ECHTE LIBERAAL HEEFT VERDRAAGZAAMHEID NIET ALS APART BEGINSEL NODIG

door Patrick van Schie

'Verdraagzaamheid' maakte niet vanaf het begin expliciet deel uit van de beginselen van de VVD. Pas in 1966, achttien jaar na de oprichting van de partij, werd het aan de drie oorspronkelijke beginselen (vrijheid, verantwoordelijkheid, sociale gerechtigheid) toegevoegd. Het is sindsdien behouden, zij het dat in de Beginselverklaring van 2008 'individuele vrijheid' en 'verantwoordelijkheid' als 'hoofdbeginselen' zijn aangeduid.

Mijns inziens is die rangorde in 2008 terecht aangebracht. Sterker, verdraagzaamheid als zelfstandig liberaal beginsel had wat mij betreft wel geschrapt kunnen worden. Niet omdat ik onverdraagzaamheid zou willen bepleiten, zeer zeker niet, maar omdat verdraagzaamheid al ligt besloten in een serieus genomen vrijheidsbeginsel.

De individuele vrijheid die liberalen voorstaan geldt immers niet alleen voor de 'ik' maar voor *alle* individuen. Wie individuele vrijheid als politiek beginsel vooropstelt verlangt dat deze ook aan de ander toekomt. Ieder individu heeft een gelijk recht op vrijheid, de een niet meer dan de ander. Dat is een vorm van gelijkheid – juridisch vertaald in gelijkheid voor de wet – die alle liberalen (behoren te) onderschrijven.

Het erkennen dat een ander evenveel recht op vrijheid heeft als jijzelf, impliceert dat die ander geheel eigen keuzes kan en mag maken. Die keuzes zullen soms, of misschien wel vaak, anders zijn dan de jouwe. Het kunnen ook keuzes zijn die je zelf verafschuwt. Het maken van zulke, in de ogen van de een verwerpelijke keuzes, is volkomen geoorloofd mits het keuzes voor het eigen leven betreft en ze een ander niet in zijn of haar vrijheid beperken. Dit is John Stuart Mills fameuze schadebeginsel. Vrijheid wordt pas begrensd als een ander door iemands handelingen schade ondervindt.

Die vrijheid van de ander om heel andere keuzes te maken, een heel ander leven te leiden dan jij zelf voor goed houdt, is wat met verdraagzaamheid wordt beoogd. Maar het perspectief van de individuele vrijheid – hier gehanteerd in de voor alle liberalen essentiële vorm van vrijwaring van inmenging van buiten ('negatieve vrijheid', in de politieke filosofie) – legt de bal waar hij hoort: bij het individu om wiens leven het gaat, die zijn eigen keuzes in het leven maakt. Het perspectief van verdraagzaamheid legt daarentegen de bal bij de ander, een burger of een gezagsdrager, die 'duldt' dat het individu zijn eigen keuzes maakt. Principieel valt er voor een liberaal echter niets te 'dulden'; elk individu komt die vrijheid gewoon toe.

Voor liberalen gaat een gezagsdrager of medeburger die aan deze basisvrijheid van elk individu wil tornen zijn boekje te buiten; niet het individu dat van deze vrijheid gebruik maakt. In die zin valt er niets te 'tolereren'; de veronderstelling dat dit wel zo zou zijn is eigenlijk nogal hooghartig. Een liberale staat die een bepaalde gedraging tolereert is een *contradictio in terminis*, want het zou een staat zijn die sommige gedragingen als beter beoordeelt dan andere, en die het laatste type slechts duldt. Zo'n staat is niet liberaal. Een liberale staat oordeelt niet over handelingen van alle verschillende burgers, zolang zij elkaar er maar niet mee in de weg zitten. Een liberale staat is neutraal.

Belemmeren iemands handelingen anderen wel, dan kan het zijn dat er wetgeving moet komen. En wetten moeten worden gehandhaafd.

Gedogen van onwettige handelingen komt neer op het toestaan dat de een vrijheid bij de ander wegneemt. Daar is niets goeds aan; in zo'n geval passief blijven is het verzaken van staatsplicht.

Dat de staat handelingen van burgers die geen schade veroorzaken niet mag afkeuren, laat onverlet dat burgers *elkaars* handelingen mogen afkeuren. Zij mogen die ander alleen niet van zijn handelingen afhouden. Verdraagzaamheid betekent derhalve niet dat ik alles moet toejuichen of goedkeuren wat anderen doen. Tegenwoordig wordt dit nogal eens vergeten. Ik heb en houd het recht om wat een ander doet of vindt hardgrondig te verfoeien. Zou ik dat niet meer mogen, dan gaat mijn vrijheid teloor. Een recht op erkenning of instemming door anderen kan niet bestaan. Het zou onverdraagzaamheid vestigen, en dat nog wel onder de valse vlag van 'verdraagzaamheid'.

Patrick van Schie is directeur van de TeldersStichting

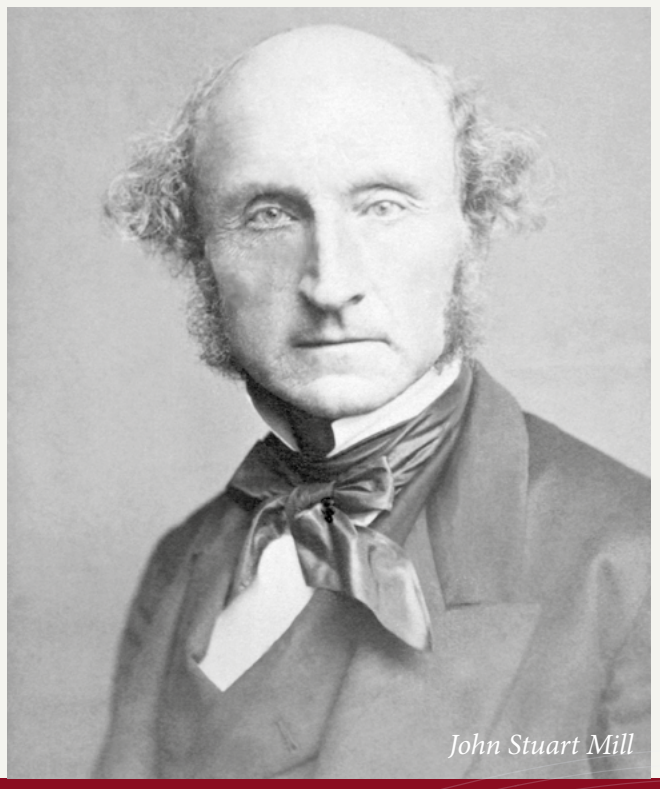

John Stuart Mill

… only when the tolerant sincerely and with reason believe that their own security and that of the institutions of liberty are in danger

John Rawls

‘Dat heb gestaan op Facebook’

door Wilbert Jan Derksen

Verdraagzaamheid gaat over samenleven. Het definieert de absolute ondergrens van het gedrag dat wij als maatschappelijk toelaatbaar zien binnen dit samenleven. Met de komst van *social media* leven we nu ook *online* samen. Maar in welk opzicht verschilt het online en *offline* samenleven precies en wat betekent dit voor onze onderlinge verdraagzaamheid?

De titel van dit stuk verwijst naar een viral-gegaan interview-videofragment waar een vrouw haar overtuiging dat asielzoekers praktisch bij aankomst en met voorrang op de autochtone Nederlander een baan aangeboden krijgen, onderbouwde met: ‘Dat heb gestaan op Facebook’. Net zoals deze mevrouw zijn er genoeg andere mensen die hun opinie vooral baseren op wat ze zien op social media. Het is voor veel mensen dan ook hun primaire nieuwsbron geworden.

Social media heeft het maken en verspreiden van content extreem makkelijk gemaakt. Door een overvloed aan aanbod is het nieuws sensationalistischer geworden en wordt er vaak gebruik gemaakt van *clickbait* om zo lezers te lokken en reclame-inkomsten te genereren. De ongecontroleerde aard van social media maakt het daarnaast ook zeer gemakkelijk om *fake news* te verspreiden. Vaak door ‘internet trollen’ die erop uit zijn om mensen te provoceren, maar soms ook door buitenlandse regeringen om zo de publieke opinie te beïnvloeden en de politiek te sturen.

Daarnaast wordt content op social media door middel van algoritmen gepersonaliseerd op basis van de voorkeuren van de gebruiker. Hierdoor ontstaat er een ‘echo-effect’ of ‘informatiebubbel’ waarbij mensen minder snel met ideeën en meningen geconfronteerd worden die zij af zouden keuren. Vooral voor mensen die social media als voornaamste nieuwsbron gebruiken betekent dit dus dat zij zeer eenzijdige berichtgeving ontvangen, om nog maar te zwijgen over de betrouwbaarheid van veel van deze bronnen. Samenzweringstheorieën vieren vandaag de dag dan ook hoogtij mede dankzij deze selectieve vorm van informatievoorziening.

Ook het publieke debat wordt tegenwoordig veelal online gevoerd, waarbij opvalt dat de emotie het vaak wint van de ratio. ‘De wet van Godwin’ stelt dat hoe langer een discussie op het internet duurt, hoe groter de waarschijnlijkheid wordt dat een vergelijking met Hitler en de Holocaust getrokken wordt. Dit geeft aan hoe snel een online discussie kan ontsporen en dan vaak resulteert in zware overdrijvingen en ordinaire scheldpartijen. De anonimiteit van een grote groep – of een nepaccount – geeft mensen tevens het gevoel te kunnen doen en laten wat ze willen. Cyberpesten is hier een goed voorbeeld van, maar ook serieuze doodsbedreigingen zien we regelmatig online.

En eenzelfde soort groepsproces zien we terug bij zogenaamde internet heksenjachten, waar de internetgemeenschap op social media het recht in eigen handen neemt en individuen aan de hand van compromitterende berichten, foto’s of video’s aan de digitale schandpaal genageld worden, zonder dat de desbetreffende persoon überhaupt de kans krijgt zichzelf te verdedigen. Talloze carrières, relaties en levens zijn al op deze manier door boze online menigtes verwoest. Vooral mensen met een belangrijke en publieke functie zijn hier vaak het haasje. Een digitaal voetspoor die jaren teruggaat bevat al snel belastende informatie.

Tegelijkertijd moet men wel beseffen dat social media slechts een platform is, in de zin dat het niet inherent goed of slecht voor onze onderlinge verdraagzaamheid is. Social media is wat mensen er zelf van maken en wij kunnen niet de verantwoordelijkheid voor het verschijnen van maatschappelijk onwenselijk gedrag online bij bedrijven als Facebook en Twitter leggen (tenzij het gaat om oproepen tot geweld, criminele activiteiten, etc.). Dat kan namelijk alleen maar resulteren in censuur.

Hoewel social media mensen ook op een positieve manier met elkaar in verbinding kan brengen kan gezegd worden dat het vooral het collectieve onderbuikgevoel binnen de samenleving versterkt heeft, iets wat niet ten goede is gekomen van de wederzijdse verdraagzaamheid. Inzicht in deze onderliggende dynamieken bij het gebruik van social media kan verantwoordelijk gebruik stimuleren, iets wat hopelijk bij de komende generaties steeds beter zal gaan, maar waar wij ons bovenal serieus voor in moeten gaan zetten door middel van bewustwording en voorlichting.

Wilbert Jan Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

TOLERANCE IMPLIES NO LACK OF COMMITMENT TO ONE'S OWN BELIEFS. RATHER IT CONDEMNS THE OPPRESSION OR PERSECUTION OF OTHERS

JOHN F. KENNEDY

VERDRAAGZAAMHEID VOLGENS JURISTEN: EEN MES DAT AAN TWEE KANTEN SNIJDT?

door Jip Stam

'Hoe tolerant kan de multiculturele samenleving met al haar nieuwe gevoeligheden zijn? Moet zij, met grondwet en strafrecht in de hand, hoofdzakelijk of zelfs uitsluitend de rechten van minderheden bewaken en hun diepste gevoelens ontzien, of kan zij ook uitlatingen verdragen van degenen die niks van het multiculturalisme willen weten?' Deze vraag, opgeschreven in 1997 door voormalig hoofdredacteur van *Elsevier* H.J. Schoo (1945-2007), is actueler dan ooit. Waar Schoo met zijn vraag nog reageerde op vervolging van Hans Janmaat, zo kunnen wij hem opnieuw stellen met betrekking tot de strafzaak tegen Geert Wilders. Want gedurende de twee decennia die sindsdien zijn verstreken, is een zinnig antwoord nauwelijks dichterbij gekomen. Integendeel zelfs: uit de rechtspraak van de afgelopen jaren blijkt dat de rechter grote moeite heeft met het in balans brengen van een vrij en open politiek debat en het non-discriminatiebeginsel. Het begrip (on)verdraagzaamheid speelt daarbij een belangrijke rol.

Dat de rechter moeite heeft met een beslechten van een conflict tussen grondrechten, behoeft op zich niet te verbazen. Uit de aard van de zaak vloeit voort dat de belangen groot zijn en de materie complex, hetgeen de druk op de rechter verhoogt. Bovendien is het strafrecht zo'n beetje het zwaarste middel dat de staat tegen burgers kan inzetten, en om die reden mag het – zeker als daarmee inbreuk op grondrechten kan worden gemaakt – alleen onder strenge voorwaarden worden toegepast. De belangrijkste van deze voorwaarden is het beginsel van legaliteit. Dit vereist niet alleen dat strafrechtelijke beperkingen worden bekendgemaakt, maar ook dat deze zo duidelijk mogelijk zijn omschreven. 'Zodoende kan', zo stelde Verlichtingsdenker John Locke (1632-1704), 'enerzijds het volk zijn plicht weten, en veilig en zeker zijn binnen de wet, terwijl anderzijds de heersers binnen de juiste perken gehouden kunnen worden'. Aldus begrepen moet het legaliteitsbeginsel voorkomen dat uitvoerende instanties hun wettelijke bevoegdheden misbruiken en dat rechters nieuwe wetten en regels in het leven roepen.

Precies op dit punt heeft zich in de rechtspraak een bedenkelijke ontwikkeling voorgedaan. Bij de nadere invulling van de strafrechtelijke non-discriminatienorm, zoals neergelegd in de delicten groepsbelediging (art. 137c WvS) en het aanzetten tot haat en discriminatie (art. 137d WvS), heeft de Hoge Raad bepaald dat er bovenop deze wettelijke grenzen nog een grens bestaat waartoe deelnemers aan het politieke debat zich moeten verhouden: het aanzetten tot *onverdraagzaamheid*. Hiermee heeft 's lands hoogste rechter willen benadrukken dat de reikwijdte van de vrijheid van meningsuiting ophoudt waar uitlatingen in het politieke debat omslaan in het louter krenken en als inferieur wegzetten van minderheidsgroepen. Dergelijke uitlatingen voegen immers niets toe aan het politieke debat, maar beschadigen dit alleen maar door de intolerantie in de samenleving te voeden. Op basis van deze redeneertrant is het concept verdraagzaamheid verworden tot een belangrijke toetssteen voor de begrenzing van de vrijheid van meningsuiting.

De oplettende lezer voelt ongetwijfeld al aan dat hieraan een aantal problemen kleeft. Ten eerste verhoudt het creëren van een dergelijk criterium zich moeilijk tot het legaliteitsbeginsel. Immers: heeft de rechter met het introduceren van het begrip 'aanzetten tot onverdraagzaamheid' niet op eigen houtje het wettelijke kader uitgebreid en daarmee het bereik van de genoemde artikelen vergroot? Daarnaast valt op – en daarmee keren we terug naar het dilemma van H.J. Schoo – dat de rechter het begrip verdraagzaamheid zodanig heeft ingevuld dat het louter op gespannen voet kan staan met de vrijheid van meningsuiting in plaats van op één lijn. Anders gezegd: een maatschappelijk klimaat van verdraagzaamheid is niet langer noodzakelijk om de meningsuiting van de ander te kunnen verdragen – zoals het klassieke tolerantiebegrip inhoudt – maar is juist bedoeld om kwetsbare minderheidsgroepen van 'intolerante' meningen af te schermen. Wat 'intolerant' is en wat niet zal de rechter van geval tot geval moeten uitmaken – niet in alle opzichten een geruststellende gedachte afgaand op vonnissen uit het verleden (Janmaat!).

In ieder geval lijkt het dilemma van Schoo te zijn afgewend: verdraagzaamheid dient – althans volgens de Hoge Raad – ter bescherming van minderheidsgroepen door (onder meer) de vrijheid van meningsuiting te beperken. Of deze conclusie gerechtvaardigd is zal nog moeten blijken uit concrete rechtszaken, waarbij het 'Minder Marokkanen'-proces tegen Wilders uiteraard geldt als een belangrijke test. Gelet op het bovenstaande lijkt de kans dat hij de dans voor een tweede maal zal ontspringen zeer klein. Al heeft de PVV-voorman misschien nog een uitweg: als blijkt dat een aantal creatieve ambtenaren bij het ministerie van Justitie en Veiligheid zich inderdaad van hun meest onverdraagzame kant heeft laten zien, dan gaat Wilders misschien toch nog vrijuit – als u begrijpt wat ik bedoel.

Jip Stam is politicoloog en jurist en als docent/onderzoeker verbonden aan de afdeling Encyclopedie van de Leidse rechtenfaculteit. Hij schrijft een proefschrift over de reikwijdte van de vrijheid van meningsuiting voor politici.

WENSCHT MEN TEGEN EENE WET TE REAGEAREN, MEN MOET VOORSTELLEN OP DE WET TERUG TE KOMEN, MAAR, ZOOLANG ZIJ DAAR LIGT, VOERE MEN HAAR EERLIJK UIT

GIJSBERT VAN TIENHOVEN

VERDRAAGZAAMHEID EN GEDOGEN

door Frits Korthals Altes

Van oudsher behoort verdraagzaamheid voor liberalen tot de onverbrekelijke trits Vrijheid, Verantwoordelijkheid en Verdraagzaamheid, die samen met sociale gerechtigheid de grondslag vormt van het liberale gedachtengoed. De verbinding tussen vrijheid en verdraagzaamheid gaat echter verder terug dan de in de negentiende eeuw ontstane politieke stroming van het liberalisme. In onze geschiedenis verlangde Willem van Oranje als stadhouder dat de vorst de bewoners van de lage landen vrijheid van godsdienst zou geven opdat zij hun geweten konden volgen en hun godsdienst volgens de hervormde leer van Luther of Calvijn konden belijden. De vorst handhaafde echter de legering van Spaanse troepen, waardoor de inquisitie de ketters kon blijven vervolgen. Het zaad van de Opstand ontkiemde en de strijd om de vrijheid begon.

De door Willem van Oranje bepleitte verdraagzaamheid tegenover de hervormde leer bleek overigens niet door de volgelingen van die leer zelf te worden onderschreven of geëerbiedigd. In de Republiek die tijdens de Opstand werd gevormd, werd na verloop van tijd de op de leer van Calvijn berustende belijdenis leidend en andere vormen van christelijke geloofsbeleving waren niet toegelaten. Toch werden de roomskatholieke liturgie en remonstrantse en doopsgezinde erediensten oogluikend toegelaten. Men wist van het bestaan van schuilkerken, maar de daarin gehouden godsdienstoefeningen werden gedoogd. Door sommigen wellicht uit verdraagzaamheid, door anderen vermoedelijk uit oogpunt van opportuniteit. Het Nederlandse begrip gedogen, het toelaten – al dan niet oogluikend maar in elk geval niet onwetend – was geboren. Het zal een lang leven beschoren zijn en ik ben geneigd dit leven soms als hardnekkig te kwalificeren.

Aanvankelijk blijft een waarneembare relatie bestaan tussen gedogen en verdraagzaamheid ten aanzien van opvattingen die afwijken van de heersende leer. Ik doel op de situatie die ontstond toen de vrijwillige lijkverbranding als nieuwe vorm van lijkbezorging naast de wettelijk geregelde begrafenis opkwam. Deze nieuwe vorm werd door de overheid gedoogd, maar aanvankelijk allerminst goedgekeurd, getuige de barrières die in 1955 genomen moesten worden om crematie een wettelijk geregelde plaats naast begrafenis te bezorgen in de toenmalige Begrafeniswet. VVD-fractievoorzitter Oud klom ervoor op de barricaden.

Gedogen werd destijds niet zonder reden in verband gebracht met verdraagzaamheid. Wanneer het ging om zaken van geestelijke vrijheid was verdraagzaamheid de aanleiding om toe te laten, te gedogen wat in strijd was met de heersende leer.

Er is echter een groot verschil tussen het gedogen van gedrag dat in strijd komt met de heersende leer, zoals ten tijde van de Republiek het geval was, en het toelaten van gedrag dat in strijd is met een wet die tot stand gekomen is in een democratische rechtsstaat als de onze heden ten dage is. Gelijkheid van eenieder voor de wet is in een democratische rechtsstaat een leidend beginsel en vormt bij ons de aanhef van de Grondwet door de bepaling in artikel 1: Allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Dit geldt voor de gevallen waarin de wet faciliteiten biedt, het geldt ook bij wettelijke ge- en verboden, waaronder gedragingen waarop de wetgever een strafsanctie heeft gesteld. Bij deze laatste categorie speelt de afweging of sprake is van een gelijk geval een belangrijke rol. Geen geval is volledig identiek met het andere en de specifieke omstandigheden (waaronder de persoonlijke omstandigheden en de persoonlijkheid van de verdachte) spelen bij de beoordeling een belangrijke rol. Dat kan met zich brengen dat het Openbaar Ministerie al in de fase waarin strafvervolging wordt overwogen en voorbereid tot de conclusie komt dat het in een specifiek geval niet opportuun is de strafvervolging voort te zetten en daarom vóór de strafzitting te besluiten tot niet verdere vervolging. Dit opportuniteitsbeginsel geeft het Openbaar Ministerie de ruimte om *op gronden aan het algemeen belang ontleend* de strafvervolging te beëindigen. Deze beleidsvrijheid bestaat niet in elke democratische rechtsstaat. In de Bondre-

Vrede maant de Kerken tot verdraagzaamheid, anoniem, ca. 1650. Foto: Museum Catharijneconvent Utrecht

DE VRIJHEID WAS HIER GROOTER DAN ELDERS; ZOO WAS [...] DE VERDRAAGZAAMHEID
JOHAN HUIZINGA

publiek Duitsland geldt het legaliteitsbeginsel, dat de verplichting inhoudt elke strafzaak die ter kennis van de politie komt aan het oordeel van de rechter te onderwerpen.

Om misverstand te voorkomen: het beschreven opportuniteitsbeginsel heeft niets te maken met verdraagzaamheid of gedogen. Het gaat om gronden die zijn ontleend aan algemeen belang. In het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw nam het gebruik van verdovende middelen – tot dan toe een in ons land slechts sporadisch voorkomend verschijnsel – toe. Het gebruik, vooral van cannabisproducten, nam in delen van de samenleving hand over hand toe en behoorde in bepaalde kringen tot de groepscultuur. Cannabisproducten werden openlijk aangeprezen, zelfs wekelijks op zaterdagmiddag in een radioprogramma van een omroep waarvan de politieke stroming waarmee zij verwant was in het verleden verdienstelijk was opgetreden bij de bestrijding van alcoholmisbruik.

De Opiumwet verbiedt en stelt strafbaar het vervaardigen, vervoeren, verhandelen, telen, be- en verwerken, in- en uitvoeren en het aanwezig hebben – kortom alles behalve consumeren (maar zonder aanwezigheid lijkt me dat lastig). Daarbij wordt met betrekking tot de strafmaat onderscheid gemaakt tussen middelen op lijst I en op lijst II, maar het verbod is in beide gevallen op dezelfde ruime wijze omschreven. Al in 1912 kwam een eerste internationaal verdrag tot stand om ter bescherming van de volksgezondheid wereldwijd de teelt of productie en de verspreiding van verdovende middelen tegen te gaan. De Opiumwet en de daarin opgenomen verbods- en strafbepalingen is het uitvloeisel van sinds 1925 onder auspiciën van de Volkenbond en later van de Verenigde Naties gesloten internationale verdragen met wereldwijde gelding.

In 1976 besloten de eerstverantwoordelijke minister, die van Volksgezondheid (zij was ook de moeder van degene die in het wekelijkse radioprogramma de prijzen van de cannabisproducten bekend maakte), en de minister van Justitie het voorhanden hebben en de verkoop van kleine hoeveelheden voor eigen gebruik van op lijst I voorkomende cannabisproducten niet langer strafrechtelijk te vervolgen. Deze vervolgingsrichtlijn werd vastgelegd door een besluit van de procureurs-generaal, die ieder in hun eigen ressort de hoogste autoriteit waren van het met strafvervolging belaste orgaan, het Openbaar Ministerie. Dit besluit tot niet-vervolging van een hele categorie van bij de wet strafbaar gestelde feiten berustte op het opportuniteitsbeginsel. Het werd *om redenen aan het algemeen belang ontleend* dus niet langer opportuun geacht het wettelijk verbod tot aanwezig hebben en verkoop te handhaven als het zou gaan om kleine hoeveelheden voor eigen gebruik.

Het is duidelijk dat hier sprake was (en nog is) van gedogen. Maar dit gedogen berust niet op de liberale deugd van verdraagzaamheid, maar op strafrechtpolitieke opportuniteit. Toch hoort men vaak dat het Nederlandse beleid tolerant zou zijn. Dit is toch iets anders dan verdraagzaam. Tolerantie is een ruimer begrip en heeft meer betekenissen dan alleen verdraagzaamheid. In technische zin betekent tolerantie een aanvaarde afwijking van de norm. In die technische zin zou men het algemeen geldende besluit strafbare feiten die binnen een bepaald marge (kleine hoeveelheid voor eigen gebruik) afwijken van de wettelijke norm (verbod van handel en aanwezig hebben) als tolerantie kunnen betitelen. Dus niet als verdraagzaamheid. In Angelsaksische landen en door degenen die zich bedienen van het daar geldende spraakgebruik wordt gesproken over permissiveness of wat zou passen in een permissive society. Maar ook permissive is niet hetzelfde als verdraagzaam. De gevoelswaarde is eerder die van toegeeflijkheid.

Het hedendaagse gedogen is dus niet terug te voeren tot het liberale beginsel van verdraagzaamheid, maar is in de praktijk vaak het gevolg dat intreedt als gedurende een zekere tijd op een bepaalde plaats meer overtredingen worden begaan dan onder die omstandigheden door politie en justitie kunnen worden vervolgd. Onaardig gezegd: gedogen uit onmacht. Was die onmacht er in 1976 ook? Ik laat de vraag onbeantwoord omdat de verantwoordelijke bewindslieden en het Openbaar Ministerie kwamen tot de formulering van een gedoog*beleid*. Bewust werd voor een gehele categorie verdovende middelen afgezien van de door de wetgever vastgestelde norm. En dit op gronden aan het algemeen belang ontleed, het algemeen belang zette dus de democratisch vastgestelde wet deels buiten werking. Overigens met instemming van een meerderheid van de Tweede Kamer. Het met de controle op de uitvoering van de internationale verdragen inzake verdovende middelen belaste VN-bureau in Wenen bleef echter wel vragen stellen.

Volledigheidshalve: de ministers en het Openbaar Ministerie maakten wel duidelijk onderscheid tussen de op lijst II voorkomende verdovende middelen, die zij kwalificeerden als middelen met een onaanvaardbaar risico waarbij voor gedogen geen plaats was, en de cannabisproducten op lijst I. Daarmee wilden zij overigens niet gezegd hebben dat het risico dat verbonden is aan gebruik van verdovende middelen van lijst I wel aanvaardbaar zou zijn. Dit onderscheid leidde in het spraakgebruik tot de benamingen softdrugs en harddrugs waardoor de goede bedoelingen om te vermijden dat het met de schadelijke risico's van cannabisproducten wel zou meevallen weer teniet werden gedaan.

Een tweede motief om ten aanzien van sommige verdovende middelen generiek een gedoogbeleid te gaan voeren, was gelegen in de overtuiging dat daarmee een scheiding van markten en dus van de verspreiding zou ontstaan. Lang kon men dit motief ter verdediging van het Nederlandse beleid nog horen, maar intussen wordt deze illusie niet meer gekoesterd. En ondanks alle inspanning om productie, teelt en handel te bestrijden, lijkt het gedogen van aanwezigheid voor gebruik van alle soorten verdovende middelen vaak de regel te zijn.

Feit blijft dat niet verdraagzaamheid de reden was om te gedogen. Ministers en Openbaar Ministerie achtten zich bevoegd om redenen die zij aan het algemeen belang ontleenden een algemeen geldende marge in te voeren bij de handhaving van een democratisch vastgesteld verbod – een verbod dat berustte op de overtuiging dat het gebruik schadelijk is voor de volksgezondheid.

Kon er in de jaren van de niet democratisch geregeerde Republiek ruimte zijn voor gedogen uit verdraagzaamheid en daarna voor gedogen uit verdraagzaamheid van wat nog niet bij de wet geregeld was (crematie), in een democratische rechtsstaat, waar de rechtsregels democratisch zijn vastgesteld en volgens de regels van het recht door onafhankelijke rechters worden gehandhaafd, is er voor een beroep op verdraagzaamheid om van die regels af te wijken, geen plaats. Dit geldt ook wanneer de rechter geoordeeld heeft over de al dan niet toelating van een vreemdeling, ook als deze een beroep heeft gedaan op het recht van asiel, maar dat beroep niet is gehonoreerd.
Toegeven in strijd met wat de wetgever heeft vastgesteld of de rechter uiteindelijk onherroepelijk heeft beslist ondermijnt de rechtsstaat. Verdraagzaamheid in de samenleving is en blijft een liberale deugd. Toegeeflijkheid is een zwakte.

Frits Korthals Altes is jurist en Minister van Staat, hij vervulde diverse politieke functies, waaronder die van minister van Justitie.

ER IS EEN GRENS, WAAR GEDULD EN VERDRAAGZAAMHEID OPHOUDEN DEUGDEN TE ZIJN

EDMUND BURKE

NIEUW VERSCHENEN | DE MOED TOT ZELFSPOT. BURGERSCHAP IN HET ONDERWIJS

Auteurs: Marc Vermeulen, Niek Kok, Nathan Soomer, Carien Verhoeff, Yolande Vonhoff en Ralf Willems. Verkrijgbaar in de boekhandel voor € 20,-.

Goed burgerschap zit niet in de menselijke genen. Burgerschap is daarom iets waar scholen vanaf het basisonderwijs tot het laatste moment aandacht voor moeten hebben. De vraag is hoe burgerschapsonderwijs vorm moet krijgen. Waar in het curriculum zou het aandacht moeten hebben? Op welke wijze wordt burgerschap idealiter onderwezen? Wat vereist burgerschapsonderwijs van docenten? En niet onbelangrijk: wat zijn de risico's van burgerschapsonderwijs? Hoe zit het bijvoorbeeld met het risico van indoctrinatie?

Ongemerkt leiden jongeren impliciete waarden en normen af uit keuzes over lesmethodes, onderwerpen die wel of niet aan bod komen en de manier waarop een docent de lesstof overdraagt. Wat die waarden en normen zijn, kunnen we ontdekken door ons af te vragen wiens kennis op school wordt onderwezen, wie die kennis bewust of onbewust heeft geselecteerd om onderwezen te worden en waarom dit curriculum op een bepaalde manier aan een groep jongeren wordt onderwezen. Dit vereist van ieder in het onderwijs een open, kritische houding en voor elk van hen mogelijkheden tot participatie in het vormgeven van het onderwijs.

De auteurs pleiten vanuit een liberaal perspectief op het onderwijs voor bewustheid van de vele vaak impliciete waarden en normen in het onderwijs en het curriculum. Burgerschapsonderwijs vereist beduchtheid van alle betrokkenen voor de eigen meningen en voorkeuren. Wie jonge burgers wil leren over burgerschap, heeft een zekere moed tot zelfspot nodig, om de eigen positie te relativeren als dat in het belang is van de vorming en individuele ontwikkeling van jongere burgers.

ONLINE PUBLICATIES

In de online bibliotheek op www.teldersstichting.nl zijn publicaties opgenomen die gratis toegankelijk zijn. De meest recente publicaties uit de reeks geschriften van de TeldersStichting, alsmede de publicaties die in samenwerking met een uitgeverij werden gepubliceerd zijn in de TeldersShop verkrijgbaar. In deze webshop zijn de gratis publicaties bovendien in boekvorm te bestellen voor wie liever thuis van papier leest en het boek uiteindelijk ook in de kast wil zetten.
Neem eens een kijkje in de TeldersShop op

www.teldersshop.nl

COLOFON

Liberaal Journaal | *Tolerantie*, Den Haag december 2019. Het *Liberaal Journaal* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.
De auteursrechten berusten bij de auteurs.
ISSN: 2542-6168

Redactieadres: Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag
info@teldersstichting.nl | www.teldersstichting.nl

Vormgeving: Eye & Image, Leusden
Druk: Woudenbergse Drukkerij

TeldersStichting